

ДО ПИТАННЯ ПРО КАТЕГОРІЮ ЧАСУ В ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Коломийцева Вікторія Віталіївна,

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглянуто деякі філософські, аксіологічні й семантико-граматичні аспекти комплексної категорії часу. Увиразнено її граматичну, лексичну і власне семантичну площини. Автор намагається з'ясувати, чим зумовлений пріоритет теперішнього часу та якої інтерпретації й формальної організації він може набувати в поетичному дискурсі. Наголошено на особливій стилістичній вазі теперішнього розширеного (афористичного).

Ключові слова: гетеротемпоральність, хронотоп, граматичний час, синтаксичний час, транспозиція часу дієслова, теперішній розширений (афористичний) час, темпоральна лексика.

Час – це одна з фундаментальних категорій філософії, яка, з одного боку, є формою самого існування субстанції в матеріальному світі (поряд із простором), а з іншого, є засобом осмислення й стратифікації соціальних явищ у їх хронологічному й аксіологічному вимірах. У лінгвістиці час постає насамперед як категорія граматична, тобто регулярно відтворювана на синтаксичному рівні: щоразу осмислюючи якусь ситуацію реальної дійсності (у тому числі й концептуальної), ми здійснюємо її темпоральну верифікацію. У граматичному значенні час виражає стосунок вербально позначуваного моменту дійсності до моменту мовлення. Разом із модальністю час формує так звану предикативну вісь речення – комплексну надкатегорію предикативності, що втілюється в певних формах дієслова-присудка і є визначальною для речення як найменшої комунікативної одиниці. Конкретне часове значення дієслова-присудка зумовлене його формою. Проте синтаксична категорія часу незрівнянно ширша за морфологічні параметри дієслівного часу. Починаючи від О. Пешковського й услід за ним синтаксична традиція послідовно розмежовує загальне й часткове значення форм часу, їх пряме й переносне вживання.

Окрім своєї основоположної семантико-граматичної сторони, у мовленні час розмаїто постає на лексичному рівні, виявляючи себе як глибинна семантична й когнітивна категорія.

Час – це послідовна зміна подій, тривалість самих подій та їх змін, ритм, що пронизує усе довкола нас і виявляє природу нас самих. Фізичному часу властиві односпрямованість, незворотність, тобто невідпинний рух від попереднього до наступного, з минулого в майбутнє. Проте філософська категорія соціального часу, а відтак і художнього, не позначена пласкістю чи одноплановістю. Для різних осіб, різних стратумів суспільства, різних суспільств властива гетеротемпоральність (часова багатовимірність). Зрештою, для кожної особи згідно з її концептуальними підходами, ідеологічними уподобаннями, світоглядним статусом у соціальному часі набуває особливої значущості Сучасне, Майбутнє або Минуле [Філософський енциклопедичний словник 2002, 710]. Розподіл пріоритетів у ставленні особистості до цих трьох "ролей" часу вже може становити цікавий матеріал для роздумів.

Згідно з положеннями соціальної психології, людина, що переважно "живе в минулому" – у спогадах, відтворенні картин колишнього, полоні минулих стереотипних ситуацій – перебуває під домінуючим впливом темноти, незнання. Переважання

мрій, марень картинами майбутнього виявляють сповнену пристрасті, непомірних бажань, емоційно неврівноважену натуру. Домінанту ж теперішнього, що її поет утілює у рядках "І лише цей день – Тобі сьогоднішньому. Будь гідним його" [Мойсієнко 2006, 133] мають люди сповнені добросердя, благості – їхнє слово здатне навчати.

Час не надається легко до осягнення, адже це божественна категорія, яка, зокрема, й виявляє різницю між Абсолютом і людиною. Матеріальне буття людини позначене плинністю в часі:

*Все йде, все минає – і краю немає,
Куди ж воно ділось? відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає,
Живе... умирає... одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало,
А зорі червоні, як перше пили,
Попливають і потім, і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами.
Ти вічний без краю!.. люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж нашептав
[Шевченко 1988, т. 1, 55].*

Однак не все, що є в цьому світі, минує. Великим митцям, учителям народу, як наш Т. Шевченко, до снаги явити світові живуще слово й вирізнити непроминяльне, наділене ознаками Абсолюта:

*Як небо блакитне – нема йому краю,
Так душі почину і краю немає.
А де вона буде? Химерні слова!
[Шевченко 1988, т. 1, 55].*

Вічність є абсолютним, повним представленням часу. Час, ніби поглинаючи все своїми "ручаями", несе його в океан вічності: "Минуло все, та не пропало" [Шевченко 1988, т. 2, 205].

У філософських новелах і повістях класика румунської літератури Міхая Емінеску, якому судилося, як і Шевченкові, стати великим, а в пам'яті нащадків лишитися вічно молодим, знаходимо надзвичайно глибоке потрактування "часу". Якщо людина – це лише точка в часі, лише ланка в ряду своїх предків і нащадків, то "Бог – це час зі всім, що відбувається в ньому" [Емінеску 1989, 148]. Для людини, обумовленої лише матеріальною концепцією життя, час обертається страхом старості та

смерті. Але для того, хто культивує свою істинну природу – природу душі – час, як і конечність матеріального тіла, не є ворожим і фатальним.

Дуже вдале образне представлення вічності Бога і так само вічної його часточки – індивідуальної душі, з одного боку, та скороминущості тілесної оболонки душі, з іншого боку, становить модель колеса, яку обґрунтовує М. Емінеску в новелі "Бідолаха Діоніс": "Він (Бог – К.В) подібний до джерела, з якого вода витікає і до якого повертається, або ж подібний до колеса, яке обіймає в собі всі спиці і постійно обертається. І наша душа охоплює собою вічність, тільки певними відтинками. Уяви собі, що до колеса, яке постійно рухається, приліпилась пилінка. Вона проходить через усі точки, через які проходить колесо, але не одразу, а поступово, тоді як колесо в одну і ту саму мить є в усіх точках, які воно охоплює" [Емінеску 1989, 148]. У такому всеосяжному часі теперішнє, майбутнє й минуле злиті воедино. Чи можна знайти аналог такого глибинного, абсолютного часу, що корелює з вічністю, у нашому матеріальному світі? Хіба так званий розширений, або афористичний, теперішній час, використовуваний у поетичному мовленні.

Час у поетичному світі – це особлива субстанція. Стало майже академічним означувати хронотопні рамки художнього твору, як і цілої творчості митця. Хронотоп, або часопростір становить собою єдність часових і просторових координат із перевагою часових. У природничих науках цей термін впроваджено й обґрунтовано на основі теорії відносності А. Ейнштейна (часово-просторові характеристики Всесвіту та наявні в ньому тіла з їхніми полями є взаємопов'язаними, точніше, друге (тіла з властивою їм польовою організацією) зумовлює перше (особливості простору та перебігу в ньому часу). А поет здатен прийти до розуміння такої дивовижної природи часу не шляхом складних розрахунків, а досягнути це серцем.

Для дослідників мови художніх текстів час постає як важлива формально-змістова категорія, що зрештою визначає в літературі образ людини [Бахтін 1986, 121–122] і надзвичайно рельєфно характеризує самого митця. Пріоритет теперішнього часу у високих зразках поезії зумовлений не лише його буттєвою і стилістичною універсальністю. Він корелює з духовним потенціалом суб'єкта мислення й відповідає когнітивним мотивам митця: його намаганням досягнути небуденне, неконечне, вічне.

Теперішній час не є однорідним, таким, що лише банально відбиває ситуацію, яка збігається з моментом мовлення:

*Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше – спати, спати
І спати на волі,
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть...
[Шевченко 1988, т. 1, 210].*

Це теперішній гномічний, або афористичний. Його ще називають розширеним, узагальненим часом, за допомогою якого проголошують істини, що не минають у часі. Розрізняючи теперішній узуальний, теперішній актуальний і теперішній уза-

гальнений, маємо наголосити на помітній виразності третього, що характеризує поезію високого філософського рівня.

Добре відомо, що категорія часу в синтаксисі не зводиться до парадигматичного протиставлення морфологічних форм дієслова [Золотова 2005, 171], а є незрівнянно ширшою за морфологічні параметри часу, що зумовлене багатоманітністю синтаксичних часових значень, які можуть виражатися в конструктивно-синтаксичний спосіб у бездієслівних, у традиційно неповних реченнях [Сучасна українська літературна мова 2010, 243–247], у конструкціях, де предикатом виступає форма інфінітива або вербоїд. Саме тому, що в мовленні час дієслова може підлягати транспозиції (використання форми одного часу у значенні іншого, використання форми з нейтралізованим часом у певному часовому значенні) [Селіванова 2006, 658], і розрізняють поняття граматичного й синтаксичного часу, – відповідно формального часу і смислового.

*І тінь свою
Уміти так нести,
Щоб і краєчком тіні
Не потьмити
Чиєсь посмішки
І думи весняної
[Мойсієнко 2006, 389].*

Такий теперішній афористичний увиразнює позачасове [Ахманова 2007, 254], непроминальне, всеобіймуще значення якоїсь чинності, підносить її до рівня паремій. Асиметричність мовного знака в численних прикладах виявляє себе в незбігові морфологічної форми дієслова (у цьому разі – інфінітива) та його синтаксичному значенні – теперішнього розширеного часу.

Думку, що виражає ментальний рух мовця традиційно маркують ірреальним способом, а значить і позачасовістю. Цей, як слушно вважає В. Бріцин, спрощено матеріалістичний підхід ґрунтується на протиставленні "дійсного", такого, що є засобом прямого відбиття дійсності, та "ірреального", що називає складніші когнітивні операції (бажання, спонування, волевияв) [Бріцин 2012, 157].

*Подай же нам, всецедрий Боже!
Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти.
Не плач, не вопль, не скрежет зуба –
Любов безвічну, сузубу
На той світ тихий принести
[Шевченко 1988, т. 2, 194].*

Ментальна сила бажання, висловлюваного мовцем, що збігається з моментом мовлення ("я" зараз висловлюю бажання-прохання-спонування), хоча й не означена

граматичним часом, навряд чи позбавлена загальносинтаксичного часу – теперішнього узагальненого. Когнітивне витлумачення категорії модальності, безпосередньо пов'язаної з темпоральністю, полягає в розумінні її як категорії, що описує не лише чуттєві, а й ментальні та метафізичні ракурси відбиття мовцем світу або впливу на нього. Можна припустити, що усяке висловлення має синтаксичний час.

Модальність, як і темпоральність, формується не тільки в межах речення, вона час-то базується на ширших текстових масивах, цілому поетичному тексті [Бріцин 2012, 160]. Крім того, якщо сенсом теперішнього, майбутнього і минулого є значення, відповідно, одночасності, наступності й попередності щодо точки відліку, то сама точка відліку – це поняття вельми рухливе [Золотова 2005, 172]. Якщо точкою відліку в поетичному мисленні стає сама вічність, всеосяжність (а саме поетичний текст на це і спроможеться), то можна констатувати лише теперішній розширений час.

Для Т. Шевченка, наділеного здатністю відчувати трансцендентні енергії, розмова з душею загиблого друга (Якова де Бальмена) – річ природна: "Живою душею в Україні витай... І мене з неволі в степу виглядай... Вітер тихий з України Понесе з росю Мої думи аж до тебе" [Шевченко 1988, т.1, 198]. Як тут не згадати один із найвеличніших філософських і релігійних діалогів, відомих людству, що становить зміст книги "Бхагавад-гіта": "Я – наддуша, що перебуває в серці кожної живої істоти. Я – початок, середина і кінець всього сущого. ...в живих істотах Я – життєва сила (свідомість)" [Прабхупада 2007, 488, 490]. Невичерпний час, незмінний і безмежний, це знаряддя Абсолютної істини, засіб, що має нездоланну силу впливу і за допомогою якого Абсолют проявляє себе в матеріальному світі: "Я – вічний час" [Прабхупада 2007, 497]. Ніхто не знає, де починається Час і де Він закінчується. Він є таємничою віссю, довкола якої невтомно, циклічно обертається світобудова (згадаймо "модель колеса"). Усе відбувається знову і знову. І вдаючись до майбутнього граматичного часу й ніби зазираючи в майбутнє, митець говорить про вічне, істинне, що так важливо збагнути в цих повторюваних уроках земного життя:

*І примиренному присняться
І люде добрі, і любов,
І все добро. І встане вранці
Веселий, і забуде знов
Свою недолю. І в неволі
Познає рай, познає волю
І всетворящую любов
[Шевченко 1988, т. 1, 219].*

Таку глибинну епістемогічну природу художнього слова О. Забужко влучно означила: "література як "випереджальна філософія", – художнє мовомислення здатне схоплювати ціле попереду частин в єдиний недиференційований образ, воно наділене більшим евристичним потенціалом, ніж логічна думка, яка рухається винятково "слідом" за своїм предметом [Забужко 2011, 70–71]. Так, одна поетова строфа стає гідною цілого філософського трактату.

Лексико-поетичний хронотоп рясний і розмаїтий. Ядро темпоральної лексики можуть становити назви доби та її частин (на світанку, вночі, в полудень, ранком, у надвечір'я, на досвітку, на вечірній зорі, до ночі, до півночі, опівденно, в рань, на зорі, до ранку, на світанку, на світанні тощо), пір року (в літо, ранньої осені, гарячим літом, навесні, по весні, в осінь, осіннім днем, в цій зимі, ув осінь, до літа тощо), назви днини, місяця (не завтра, вчора, повчора, сьогодні, в п'ятницю, у березні, в липні, не в квітні, посеред березня). По-особливому може озиватися в душі поета вічність (однині довіку, віки, на віки, на тисячі літ, повік, віковно, на цілу вічність, допоки світ, скільки світ стоїть, на тисячу століть, довіку-віку-споковвіку тощо).

Основною ознакою людини, порівняно з рештою природного світу, є, з одного боку, здатність виокремлювати себе із просторово-часового континууму, а з іншого – долати просторове й часове обмеження, долати увірваність, конечність. Ознакою й водночас найпомітнішим результатом такого додання виступає історія людськості, нації. Історія – це і є власне людська форма часовості [Ярошовець 2003, 26]. Історичні обрії України для Тараса Шевченка – це площина особливих психічних переживань: та "минула" слава має дати нам прозріння сьогодні, і понад те – має стати вирішальною у процесі самоідентифікації. Тому Шевченкове звертання до "мертвих, живих і ненарождених" вражає просто таки містичною силою, потужністю, але аж ніяк не фантастичністю [Шевченко 1988, т. 1, 200]. Навряд чи хто, крім Т. Шевченка, спромігся б на такий живий голос крізь вічність.

Універсальними показниками як усієї світобудови, так і конкретної ситуації дійсності, відтворюваної в людському мисленні за допомогою мови, є субстанція, її ознака, час (зараз / колись), простір (тут / не тут), модус (є "таким" / може бути "таким"). Але саме час і простір становлять первинні загальнолюдські інтуїції, за допомогою яких сприймається та емпірично осмислюється навколишній життєвий світ [Філософський енциклопедичний словник 2002, 529]. Людині властивий часово-історичний характер життєдіяльності (інтервал між народженням і смертю матеріального тіла), проте завдяки наявності духовної реальності (свідомості), відмінної від власне фізичної, вона може змінювати часопростір, долати страх небуття, опановувати свою вічну природу. Секрет простий і складний (як на кого) водночас – всетворяща любов.

В статье рассмотрены некоторые философские, аксиологические и семантико-грамматические аспекты комплексной категории времени. Автор выделяет особенности ее грамматической, лексической и семантической сторон и ставит перед собой задачу определить, чем вызван приоритет настоящего времени, а также, какая интерпретация и формальная организация ему свойственна. Подчеркивается особая стилистическая важность настоящего расширенного (афористичного) времени.

Ключевые слова: гетеротемпоральность, хронотоп, грамматическое время, синтаксическое время, транспозиция времени глагола, настоящее расширенное (афористичное) время, темпоральная лексика.

The article considers certain philosophical, axiological and semantical-grammatical aspects of the complex time category. Its grammatical, lexical and semantic aspects are highlighted. The author is trying to figure out the reasons for priority of the present time and what kind of interpretation and formal organization it could receive in poetical discourse. Special stylistic importance of current expanded (aphoristic) is highlighted.

Key words: heterotemporality, hronotop, grammatical time, syntactical time, transposition of the verb time, present expanded (aphoristic) time, temporal lexics.

Література:

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – Изд. 4-е, стереотипное. – М. : КомКнига, 2007. – 576 с.
2. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1986. – 543 с.
3. Бріцин В. М. Категорії модальності в працях О. С. Мельничука / В. М. Бріцин // Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство (Збірник наукових праць до 90-річчя з дня народження). – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 280 с.
4. Бхактиведанта Свами Прабхупада, А. Ч. Бхагавад-гита как она есть : пер. с англ. – Изд. 3-е. – М. : The Bhaktivedanta Book Trust, 2007. – 816 с.
5. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222с.
6. Емінеску М. Зневірений дух / Михай Емінеску ; перекл. з рум., передм. С. Семчинського. – К. : Дніпро, 1989. – 255 с.
7. Забужко О. Література як "випереджальна філософія": рефлексія над антиісторизмом в українській культурі першої половини сторіччя / О. Забужко // Філософська думка . – 2011. – № 1. – С. 70–82.
8. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – Изд. 2-е, испр. – М. : КомКнига, 2005. – 352 с.
9. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – Луцьк : Ред.-вид. відділ "Вежа" Волинського держ. університету ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.
10. Мойсієнко А. К. Вибране: Поезії і переклади / А. К. Мойсієнко. – К. : Фенікс, 2006. – 528 с.
11. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
12. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис : підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін. – К. : Знання, 2010. – 374 с .
13. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
14. Шевченко Т. Г. Поезії : у 2 т. Т. 1 / Тарас Шевченко. – К. : Веселка, 1988. – 264 с.
15. Шевченко Т. Г. Поезії : у 2 т. Т. 2 / Тарас Шевченко. – К. : Веселка, 1988. – 247 с.
16. Ярошовець В. Саморефлексії філософського дискурсу / В. Ярошовець, І. Бичко // Філософська думка. – 2003. – № 2. – С. 21–34.